

KAPITTEL 3

Å redde eller avskrekke? Synet på fattigdom ved etablering av institusjoner for ulike grupper fattige i Mandal og Halse rundt århundreskiftet 1900

Thomas Olsen Arkivverket, Kristiansand

Abstract: This chapter examines the attitudes of the local community towards various groups of impoverished people in two municipalities in Agder around the turn of the 20th century. The study is based on the debates that unfolded regarding the establishment of institutions such as poor farms, nursing homes for elderly people, and orphanages in the urban municipality of Mandal and the surrounding rural municipality of Halse. The prevalent belief was that poverty stemmed from individual and moral factors. However, the findings demonstrate that in the early 1900s, certain groups and communities began to critique the moralistic and individually focused explanations of poverty. They underscored that poverty was primarily a result of external factors such as illness, old age, and unemployment, and argued that the arrangements of the poverty relief system constituted demeaning and stigmatizing forms of assistance. There was a desire for a renewal of poverty relief, calling for various groups of the impoverished to be removed from the old, all-encompassing poverty relief system and be provided with more differentiated forms of assistance such as nursing homes and various types of social insurance.

Keywords: poverty, philanthropy, welfare history, orphanage, poverty relief, poor farm, nursing home

Introduksjon

Etableringer av institusjoner for ulike grupper fattige gir ofte et godt innblikk i samfunnets syn på og holdninger til de gruppene institusjonene var tiltenkt. Jeg vil i dette kapitlet undersøke lokalsamfunnets holdninger til ulike grupper fattige i to kommuner på Agder rundt århundreskiftet 1900. Utgangspunktet for undersøkelsen er debattene som utspilte seg omkring opprettelse av institusjonene fattiggård, aldershjem og barnehjem i henholdsvis bykommunen Mandal og den omkringliggende herredskommunen Halse. Hva preget oppfatningene om årsakene til fattigdommen og fattigdomsproblemene? Hvilke ulike holdninger kom til uttrykk i den sosialpolitiske debatten? Og hvilke endringstendenser ser vi gjennom perioden?

På slutten av 1800-tallet var kommunal bortsetting ennå den vanligste hjelpeordningen innen fattigomsorgen i Norge. Mot betaling satte de kommunale fattigkommisjonene bort både fattige barn og pleietrengende eldre til privatpersoner. Men rundt århundreskiftet 1900, og i de første tiårene av 1900-tallet, gikk antallet som var satt bort til forpleining hos privatpersoner, ned. Dette skyldtes blant annet en betydelig utbygging av både kommunale og privatdrevne institusjoner.

En av de nye institusjonene som trådte frem på denne tiden, var de kommunale fattiggårdene. Disse institusjonene hadde sitt forbilde i de britiske *workhouses*. De britiske liberalistene hadde fra 1830–1840-årene ønske om å innskrenke det offentliges virksomhet til et minimum, også på det sosialpolitiske området. Trusselen om anstaltopphold skulle avskrekke folk fra å søke fattighjelp, og på denne måten spare offentlige utgifter.¹ Fattiganstaltene ble aldri like utbredt i Norge som i Storbritannia, men fra slutten av 1800-tallet skjøt etableringene fart også her. I perioden 1886–1920 ble det opprettet nærmere 250 slike institusjoner rundt om i landet.² Anstaltene var ganske forskjellige. Hvilke oppgaver de i praksis hadde, varierte fra sted til sted. Betegnelsene varierte også: «fattiggaarde», «fattigarbeidshus» og så videre.³ Arbeidstilbudet bestod ofte i at man drev gårdsbruk i tilknytning til institusjonen. Gårdene ble drevet på mest sparsommelige måte for å virke avskrekkende, og for å spare på utgiftene.

1 Midré, 1990, s. 87–90.

2 NOS, Fattigvesen, 1921, Tabell 13.

3 Midré, 1990, s. 111.

Tanken om fattiggårder gjorde seg også gjeldende på Agder. Like etter århundreskiftet 1900 behandlet både Mandal og Halse kommune spørsmålet om fattiggård. Selv om denne institusjonstypen var såkalt blandet, beregnet på alle grupper fattige, var det særlig holdningene overfor de arbeidsføre, og etter manges mening uverdige, fattige som kom til syne da fattiggårdspørsmålet ble debattert. Mens fattiggården i Halse stod ferdig høsten 1906, valgte Mandal derimot å legge hele fattiggårdprosjektet på is, og opprettet, etter flere års utredning, et rent aldershjem i 1918. I tiden rundt første verdenskrig ser vi at fattiggårdene i hele landet ofte ble supplert med, eller avløst av, pleie- og gamlehjemsinstitusjoner. Mange fattiggårder endret navn og ble rene gamlehjem.⁴ Andre kommuner, slik som Mandal og flere andre byer, bygde spesialiserte alders- og pleiehjem, der man ønsket at de eldre skulle få god pleie og godt stell uten at dette ble assosiert med fattigvesenets stigmatiserende ordninger. Debattene om gamlehjem synliggjorde ofte standpunkter omkring eldrepolitikk og den rollen det offentlige tok i pleien av de fattige eldre.⁵

I siste halvdel av 1800-tallet ble etableringene av barnehjem dominert av frivillige religiøse velgjørere. På 1800-tallet vokste det i hele Europa frem ei sterk tro på at ulike samfunnsproblemer kunne løses ved å bygge institusjoner for ulike vanskeligstilte grupper. Vi fikk blant annet en stor utbygging av fengsler og sinnssykeasyler, men også barnehjem. Barn i sosial nød måtte reddes om de ikke skulle bli «moralsk fordervede» og unyttige individer for samfunnet.⁶ I dette barneredningsarbeidet stod den kristelige frivilligheten sterkt, og løsningen ble en storstilt utbygging av private og religiøst drevne barnehjem. Omkring århundreskiftet 1900 var det to privatdrevne barnehjemsinstitusjoner som tok seg av fattige barn i Mandalområdet – Mandal barnehjem for piker og Vaisenhuset Ebenezer for gutter i Kristiansand. Det finnes lite kildemateriale bevart etter pikehjemmet. Siste del av kapitlet tar derfor for seg hvilke oppfatninger grunnleggerne av Ebenezer hadde til fattigdom generelt og fattige barn spesielt, da denne institusjonen ble etablert av Kristiansands og Mandals Fellesforeninger for Den Indre Mission i 1882.⁷

4 Seip, 1994a, s. 153–155.

5 Kapitlets avsnitt om fattiggård og aldershjem er basert på undersøkelsene i Olsen, 2003a, s. 38–66 og Olsen, 2016, s. 146–165.

6 Andresen, 2006, s. 138.

7 Kapitlets avsnitt om barnehjemmet Ebenezer er basert på undersøkelsene i Olsen, 2003a, s. 81–113 og Olsen, 2003b, s. 92–112.

I norsk historieforskning om fattigdom er det særlig nasjonale forhold eller storbyene som har hatt hovedfokus.⁸ Småbysamfunnene og landkommunene er i mindre grad vektlagt. I dette kapitlet, som først og fremst er rettet mot lokale forhold på Agder, er derfor hovedkilden til oppfatninger og holdninger om fattige og fattigdomsproblemer regionale og lokale aviser og tidsskrifter. I debattene om fattiggård og gamlehjem gir mandalsavisene Lister og Mandal Amtstidende og Lindesnes viktig informasjon, og egner seg til å belyse spørsmålet fra ulike synsvinkler. Avisen Lindesnes var en typisk representant for «by-venstre», og var forholdsvis progressiv og pågående når det gjaldt å få i gang sosialpolitiske tiltak av forskjellig art, mens den konservative Lister og Mandal Amtstidende var langt mer tilbakeholdende i de sosiale sakene.

I analysen av hvilken virkning fattiggården kom til å få for de fattige og for fattigkommunens økonomi, er de bevarte årlige beretningene om fattiggårdens virksomhet og arkivet etter Halse fattigstyre sentrale kilder. For Mandals del er store deler av fattigstyrets arkiv fra denne perioden gått tapt, men ei bevart møtebok fra 1908–1924 kan fortelle en del om det kommunale gamlehjemmets drift og klientell.

I avsnittet om Ebenezer er misjonsbladet *Sennepskornet* og den kristelige avisen *Den lille samler* viktige kilder for å kunne beskrive indremisjonenes motiv og ideologien bak opprettelsen av barnehjemmet. I tillegg er selvsagt forhandlingsprotokollen for Vaisenhuset Ebenezer med de såkalte grunnreglene fra 1881 viktig for å forstå hvilke barn som skulle reddes, og dermed denne institusjonens samfunnsmessige motiv.

Fattiggårdsspørsmålet i de to kommunene

Spørsmålet om å anlegge fattiggård dukket opp omtrent samtidig i de to kommunene. I Halse begynte fattiggårdskomiteen sitt arbeid høsten 1904, mens Mandal satte ned sin komité i januar året etter.

I Halse foretok man høsten 1904 og våren 1905 en utredning av saken, og i landkommunen var det bred enighet om at fattiggård var «et virkelig Fremskridt paa Fattigvæsenets område». Men likevel fantes det bekymring for «at det er for dyrt og omstændeligt at Faa i stand.»⁹ Det var altså først og fremst økonomiske argumenter som veide for eller imot opprettelsen

8 Se for eksempel: Seip, 1994a; Seip, 1994b; Midré, 1990; Bjørnson & Haavet, 1994; Andresen, 2006.

9 LMA, 1904, nr. 109.

av fattiggård. Hvorvidt pleien av de fattige kom til å bli bedre med fattiggård stilte man få spørsmål ved, innsparinger i de kommunale utgiftene var det viktigste:

For det første kan man jo gaa ud fra, at de af Sognets fattige, der nu maa bortsettes i pleie til andre, vilde faa det bedre, og for det andet kunde den rest af arbejdskraft, som mange af Sognets understøttede endnu er i besiddelse af, tages i brug og saaledes nyttiggjøres til Gavn baade for dem selv og Sognets skatteydere.¹⁰

I mars 1905 reiste to av fattiggårdkomiteens medlemmer, Laurits Nilsen og Christen Ihme, «asted til nogle Fattiggaarde i andre Sogne for bedre at sette sig ind i forholderne».¹¹ De besøkte flere fattiggårder på Stavangerkanten, der de fikk «et forsterket indtrykk ligeoverfor Betimeligheden og Nødvendigheden af en saadan Fremgangsmaade ogsaa i Halsaa.»¹²

Komitémedlemmene kom frem med flere gode anbefalinger om hvordan anlegget burde se ut og virke. Med hensyn til hvor stort gårdsbruket skulle være, foreslo komiteen at arealet burde være så stort at det med tiden kunne fø 10 til 12 kyr og en hest,¹³ altså et relativt stort bruk til Sørlandet å være. Komiteen gjorde også en beregning på at hele fattiggården med hovedbygning, driftsbygninger, innbo og gårdsredskaper til sammen ville koste omtrent 18 000 kroner. Alle disse anbefalingene og beregningene ble fulgt da herredsstyret i september 1905 enstemmig besluttet «at indkjøbe gaarden Heslandshullet». Kjøpesummen var 16 000 kroner, men med dette fulgte hele besetningen på ni kyr og hest, samt gårdsredskaper.¹⁴

Før gården på Nedre Hesland ble funnet, hadde det vært skepsis til kjøp av fattiggård i kommunen. Våren 1905 stemte fem representanter både i fattigstyret og i herredsstyret mot opprettelse av fattiggård. Disse ønsket en «endnu nøiere undersøkelse [...] i det man ikke finder Fattigforholdene i Halsaa saa at man f.T bør skride til saa stort anlæg.»¹⁵ Men da denne gården dukket opp, ble all tvil feid til side: «En heldigere eiendom til dette brug kunde vanskelig faaes, og prisen maa være særdeles billig. Der skal være oppimod 100 maal dyrket eller udyrket mark og adskillig skog.»¹⁶

10 LMA, 1904, nr. 95.

11 LMA, 1905, nr. 35.

12 LMA, 1905, nr. 46.

13 LMA, 1905, nr. 46.

14 Lindesnes, 1905, nr. 104.

15 IKAVA, Halse fattigstyres møtebok 1885–1906, 13. mai 1905.

16 Lindesnes, 1905, nr. 104.

Halse realiserte altså fattiggården forholdsvis raskt etter at alle økonomiske bekymringer var tatt av veien. Annerledes skulle det bli i bykommunen Mandal. Her ble «den sosiale side av saken» heftig debattert. Selv om fire av fem medlemmer i fattiggårdskomiteen var positive til saken, tok et medlem til kraftig motmæle mot opprettelse av fattiggård. Det var Gustav Nygaard, venstremann og redaktør i avisen Lindesnes. Han kunne ikke se at en slik gård skulle «være det rette vaaben i kampen mod fattigondet», og pekte heller på opprettelse av et pleie- eller alderdomshjem for gamle og syke fattige som ellers måtte bortsettes i privat forpleining. De arbeidsføre fattige mente han kommunen måtte kunne anvise et eller annet arbeid.¹⁷ Men selv om Gustav Nygaard tapte komitéavstemningen i 1905, var det likevel hans linje som skulle få gjennomslag. For da saken i 1906 ble oversendt til formannskap og magistrat fra fattigstyret, som også var positive (fire mot tre stemmer) til saken, rant hele prosjektet ut i sanden. Fattiggårdsaken ble, av uvisse grunner, aldri tatt opp verken i formannskapet eller i kommunestyret.

Allerede da komiteen i Mandal startet sitt arbeid 27. januar 1905, hadde den vært splittet. Nygård var en svoren motstander av fattiggård, mens de fire andre komitémedlemmene var positive til foretaket. Blant annet hadde fattigstyremedlem og kommende bystyrerepresentant for Samlingspartiet frøken Anna Sveindal i mange år arbeidet for opprettelsen av en fattiggård.¹⁸ Det var nok på bakgrunn av dette Nygaard i sin avis oppfordret til en skikkelig diskusjon angående spørsmålet: «Thi jo bedre sagen blir gjennemtænkt og belyst fra alle sider, jo heldigere vil det være.» Nygaard mente det var viktig å få diskutert saken i pressen, slik at man kunne «gi enhver, som staar med sagens afgjørelse, den best mulige anledning til at faa se sagen fra alle kanter». Dermed mente han å unngå at saken skulle bli avgjort «af den større eller mindre veltalenhed» i kommunestyret.¹⁹

I 1905 ble derfor fattiggårdssaken heftig diskutert i mandalsavisene. Det var særlig Nygaard og en anonym forkjemper for fattiggården som diskuterte saken inngående. Debatten ble etter hvert til en mer generell diskusjon om de egentlige årsakene til fattigdommen i lokalsamfunnet. Ulikhetene i meningene om disse årsakene førte til at de to debattantene trakk ulike konklusjoner, med hensyn til spørsmålet om opprettelse av

17 Lindesnes, 1905, nr. 139.

18 LMA, 1905, nr. 36.

19 Lindesnes, 1905, nr. 60.

fattiggård. Man kan litt lettvint si at vi her fikk et møte mellom 1800-tallets sparepolitikk og tanken om avskrekkende fattigpleie, og den nye tids ønske om en verdig pleie av de trengende. Mange steder ble de nye tankene brakt frem nettopp av partiet Venstre, som Gustav Nygaard tilhørte.

Den anonyme debattanten argumenterte for at fattigdom først og fremst var selvforskyldt, og mente at i omtrent 60 prosent av tilfellene skyldtes fattigdom en brist i karakteren.²⁰ Fattigondet hadde selvsagt flere røtter (årsaker), «men den sterkeste og seigeste er efter vor Mening [...] karakterens slappelse – og for den slags ser vi som et botemiddel Fattiggaard». Innsenderen hevdet videre at «almiser har her i Byen været let erhvervelige og langt at foretrekke for slitsomt Arbeide».²¹ Slik skulle den trengende gradvis ha opphørt med å stille fordringer til seg selv, og hadde dermed glidd vekk fra sine plikter som borger. Alt dette mente han gikk ut over den plikttoppfyllende skatteyter. For de fleste av dem som skulle komme på fattiggården, hadde fattigkassa før «vært en herlig indretning, med sin ugentlige Understøttelse», hevdet den anonyme.²² Vi ser altså at innsenderen la stor vekt på den moralske dimensjonen da han fremla fattigdommens årsaker. Derfor ble også løsningen å gjøre noe nettopp med den fattiges moral, og dette mente han ville bli best utført ved opprettelse av en fattiggård. Der hadde man et strengt oppdragende reglement, og den understøttede kunne ikke lenger få den uheldige kontante utbetalingen.

Nygaard imøtegikk det anonyme inseratet kraftig i et innlegg noen dager etter. Han hevdet at hvis innsenderen, som skildret byens trengende så grusomt, virkelig hadde jobbet ute blant disse, så måtte «dette arbeidet være utført noget nær i samme aand som den, hvormed en viss Mand arbeider sig gjennem Bibelen».²³ Nygaard hevdet at motdebattanten ikke hadde noe som helst innsyn i ærekjærheten hos de brede arbeidende lag av folket, og hvor vondt måtte det ikke være for alle «som selv har vokset ind og op i smaafolks kaar og tænkeset» å lese inseratets grusomme deklamasjoner.²⁴ Etter Nygaards argumentasjon var ikke den enkeltes moral en avgjørende faktor for fattigdom. Han hevdet at årsaken til fattigdommen ikke bare var et individuelt ansvar, men at fattigdommen i like stor grad skyldtes utenforliggende årsaker. Vi må kunne hevde at Nygaard dermed var mer

20 Lindesnes, 1905, nr. 59; LMA, 1905, nr. 61.

21 Lindesnes, 1905, nr. 59; LMA, 1905, nr. 61.

22 Lindesnes, 1905, nr. 59; LMA, 1905, nr. 61.

23 Lindesnes, 1905, nr. 60.

24 Lindesnes, 1905, nr. 60.

moderne i sitt syn på sosialpolitikk. Utviklingen innen sosialpolitikken gikk i begynnelsen av forrige århundre i retning av årsakstenkning, og beveget seg dermed bort fra den ensidige liberalistiske ansvarstenkningen.²⁵

Nygaard rettet særlig kritikken mot forkjempernes ensidige vektlegging av de økonomiske sidene i fattiggårdsspørsmålet:

Hvad der straks bør bringes ethvert socialt interessert Menneske til at behandle spørgsmaalet om Fattiggaard med al mulig kritik, er den kjendsgjerning, at tanken om Fattiggaard ikke først og fremst er udsprunget af omhu for de fattige, men af omhu for ens kjære pengepung – af de snevreste skatteyder interesser.²⁶

Han var redd for at et slikt system ville gjøre mer skade på den sosiale siden enn det ville spare inn på budsjettet. Fattiggård ville ikke skaffe de fattige verken bedre boliger eller bedre ernæring. Nei, hevdet han, dette prosjektet var utelukkende for å få budsjettene ned.

Videre kritiserte Nygaard den utstrakte bruken av regler og disiplin i disse gårdene. Skulle en gård være riktig fordelaktig, måtte den nærmest fremstå som en moderne straffeanstalt:

Thi, regler er der for alt: Op paa en bestemt tid om morgenen, spise til bestemte tider en bestemt mad, arbeide, hvile og legge sig efter reglementet. Husandagt for Voksne, «kristelig opdragelse» for Børn – høflighed og lydighed mod anstaltens styrende. Dovenskab, u lydighed, og alslags overtrædelser af ordensreglementet straffes paa forskjellig maade, og bestyreren har en husfars myndighed.²⁷

Kritikken av reglementene på fattiggårdene likte den anonyme fattiggårdsforkjemperen lite. Han måtte gjøre leserne oppmerksomme på at mange av de trengende hadde ført et regelløst liv, og derfor trengte fattiggårdens regler som en slags moralsk oppdragelse.²⁸

Nygaard så det norske fattiggårdssystemet som en «etter forholderne afpasset tillemping af de Engelske arbeidshuse». Som i det engelske systemet var det ikke den direkte nytten av fattiggården som fikk budsjettene ned, ved at man utnyttet de fattiges arbeidsevner, men den indirekte nytten ved at den skremte bort fattige som «utvilksomt vilde falt det offentlige

25 Midré, 1990, s. 192.

26 Lindesnes, 1905, nr. 55.

27 Lindesnes, 1905, nr. 52.

28 LMA, 1905, nr. 61.

Fattigvæsen tilbyrde.»²⁹ Han hevdet at forkjemperne også tok feil når de mente at det var de dovne og likegyldige som ble skremt til å ta seg sammen. Han mente heller at det ofte var de «værdigste trængende» som ble skremt ut i sult, savn, nød og fortvilelse. Det ville bli en umulig sak for fattigstyret å bestemme hvem som skulle trues til å komme på en slik fryktinngytende anstalt.

I debatten som utspilte seg i Mandal, var det en partipolitisk dimensjon. Nygaard var representant for en radikal venstrelinje, mens motdebattanten, selv om vi ikke vet hvem han eller hun var, nok representerte den konservative siden, og var talsperson for selvhjelpstankegang og skattebetalerne, der målet måtte bli å «ofre» færrest mulig skattepenger til sosialpolitiske tiltak.

Fattiggårdstrusselen – lønnsomhet forutsatte avskrekking

Utredninger om hvor mange av kommunens fattigunderstøttede som det kunne passe å ta inn på fattiggården, og om pleien på denne institusjonen ville bli billigere enn de tidligere ordningene, hadde stått sentralt i Halse fattiggårdskomiteés arbeid. Etter å ha observert fattiggårdene på Stavangerkanten, viste det seg at prisen per person per døgn i gjennomsnitt lå på omtrent 50 øre. Dette var beregnet etter et belegg på 20 til 30 personer. Lønn til bestyrer og en bestyrerinne ville også føre med seg kostnader, og dette beregnet komiteen til «en Forøgelse af 8 a 10 øre pr døgn pro persona».³⁰ I tillegg til dette ville man hvert år måtte betale renter på gården.

Komiteen beregnet at 32 av kommunens fattigunderstøttede kunne være skikket for fattighjemmet. Av disse var minst seks kategorisert som barn, det vil si under 15 år. Med den ordningen man nå hadde, kostet disse 32 personene fattigkassa 25 øre per døgn. Men komiteen var, da den gjorde sine beregninger, fullstendig klar over at et slikt tiltak kom til å skremme folk bort fra å be om videre støtte:

[...] flere av disse [...] har en liden godtgjørelse, og at de antagelig heller vælger paa en eller anden vis at undgaa ophold paa et Fattighjem, dermed vil utgiftene [...] blive at fordele mellem saadanne Personer, der i forveien nyder langt større understøttelse, og som det altsaa koster mer pr. Dag ogsaa efter den nuværende ordning.³¹

²⁹ Lindesnes, 1905, nr. 52.

³⁰ LMA, 1905, nr. 47

³¹ LMA, 1905, nr. 47.

Fattiggårdens lønnsomhet lå altså i at folk med moderat støtte skulle trekke sitt krav om hjelp og sørge for seg selv. Vi kan konkludere med at fattiggården i Halse tok mål av seg til å ha en avskrekkende virkning på visse typer fattige, og med dette få fattigutgiftene til kommunen ned.

Gården ble bygd til å ha en kapasitet på omtrent 20 personer.³² Men i hele perioden mellom 1906 og 1920 var belegget aldri på mer enn 13 personer. Dette var helt i tråd med de erfaringene komitémedlemmene fikk med seg fra sin reise, der det mange steder ble hevdet at når gårdene var fulle, «saa vilde nær sagt alle ind; men var der overflødig plads, holdt mange sig paa Frastand». Det kan se ut til at målet om å få de fattige til å klare seg ved egen hjelp best ble oppnådd ved å ha litt ledig kapasitet, ellers virket ikke avskrekkingen fullt ut. I bestrebelsene på å få de fattige til å klare seg selv, ble det på et sted hvor komiteen var på besøk, sagt at «de tomme værelser derfor lønner sig aller best.»³³

For at denne typen institusjoner skulle fungere etter sin hensikt, det vil si som avskrekkingsmiddel, burde det altså være en del ledig kapasitet. Vi kan derfor anta at de fleste anstalter av denne typen rundt om i landet stod så å si halvtomme. At Halse kommune svært sjelden hadde positivt svar på de mange forespørslene som kom fra omkringliggende kommuner om å få fattige og gamle inn på anstalten, er også et indisium på at man egentlig ønsket ledig kapasitet. Denne antakelsen forsterkes ved at den i tillegg stemmer godt overens med forholdene i våre fattiggårdsinstitusjoners forbilde, nemlig de britiske *workhouses*. Der var kapasiteten gjennomsnittlig bare 60 prosent dekket.³⁴

I avisen Lister og Mandal Amtstidende den 10. oktober 1906, like etter opprettelsen, får vi et innblikk i at fattiggården virkelig virket etter sin hensikt:

Bælægget af Fattige [...] er [...] kun 9 stykker. Forresten har der blant de trængende Fattige [...] været en sand skræk for at komme paa Fattiggaarden, og flere har af den grund foretrukket at give afkald paa al understøttelse og for fremtiden sørge for sig selv. Dette, at den lærer folk at klare sig selv [...], er noget af det beste ved hele Indretningen [...].³⁵

32 Lindesnes, 1906, nr. 118.

33 LMA, 1905, nr. 46.

34 Thomson, 1983, s. 48. Dette tallet gjelder året 1851.

35 LMA, 1906, nr. 120.

Kommunens hovedmotiv for opprettelse av fattiggård var altså å få ned fattigkasseutgiftene. Dette preget institusjonsdriften, og selv om man i 1912 offisielt foretok en navneendring fra fattiggård til gamlehjem, ble anstalten aldri noe spesialisert aldershjem med fokus på pleie og omsorg. I hele perioden frem til 1920 hadde institusjonen et blandet klientell, hvor hovedvekten var eldre pleietrengende pasienter. De alderdomssvekkede utgjorde omtrent 60 prosent av klientellet, mens 1/3 ble karakterisert som mentalt eller fysisk syke personer i aldergruppen 16–64 år. Også noen barn hadde gjennom årene bosted på fattiggården. Disse var ofte de eneste som kunne være med og hjelpe til i gårdsdriften.³⁶

Arbeidsføre personer, som ble beskyldt for å være late og arbeidssky, ble aldri noen dominerende gruppe på fattiggården. På anstalten møter vi de hjelpeløse i befolkningen. Disse måtte leve under svært sparsommelige forhold, under et «regime» som egentlig var konstruert for å tvinge andre til å la være å søke hjelp.³⁷

Etter at fattiggården var etablert i Halse høsten 1906, fant det derfor sted iøynefallende endringer i kommunes fattigbudsjetter. Antallet personer som fikk pengeunderstøttelse, gikk drastisk ned fra 36 personer i 1906, via 17 personer i 1907, til åtte personer i 1908, og lå deretter stabilt rundt dette tallet. Utgiftene til denne posten gikk også drastisk ned, fra å ligge rundt 5000 kroner til under 1000 kroner. Likevel gikk ikke fattigkommunens totale utgifter særlig ned. Dette skyldtes nettopp de store investeringene som var blitt gjort i fattiggården.³⁸

Personer som før hadde mottatt pengestøtte, fikk nå tilbud om å bosette seg på fattiggården. De fleste takket nei. Mange av dem som ble rammet, var enker og eldre ugifte kvinner, men også en del barnefamilier. I familien Jacobsen hadde ektemannen, som var sjømann, reist til Amerika. Hustruen hadde bosted hos sin far. Hun hadde tre barn og måtte stelle for både dem og sin eldre far. Fra ektemannen i Amerika hadde det bare kommet 30 dollar på de siste to årene, og da fattigstyret i 1907 trakk pengestøtten og tilbød dem plass på fattiggården, møtte kvinnens far opp på fattigstyremøtet for å protestere. Han uttalte at «det var saa uforsvarligt at Datteren med sine Børn kunde gaa paa Fattiggaarden idet han ikke kunde hjelpe sig

36 SSHF, Beretning om fattiggårdens virksomhed 1907–10; SSHF, Beretning om Halse gamlehjems drift for årene 1915, 1918–1920; IKAVA, Halse fattigstyres møtebok 1885–1906; IKAVA, Halse fattigstyres forhandlingsprotokoll 1906–1951.

37 Midré, 1990, s. 114.

38 IKAVA, Halse fattigstyres møtebok 1885–1906; IKAVA, Halse fattigstyres forhandlingsprotokoll 1906–1951.

hende foruten; men [...] bad om at hun kunde beholde hvad før var tildelt egentlig». ³⁹ Men ingen bønn hjalp. Da det var ledige plasser på fattiggården, ville ikke fattigstyret utbetale pengestøtte, dermed mistet familien hele sin tidligere understøttelse for å unngå å komme på fattiggården.

Også i andre tilfeller ser vi at fattiggårdstrusselen ble brukt som middel for å redusere fattigunderstøttelsen. I et brev til Trondheims fattigstyre angående fattigunderstøttede fru Tallaksen som hadde hjemstavn i Halse, skrev fattigstyret 20. september 1906:

Man har ogsaa været opmerksomme paa at understøttelsen [...] nu burde nedsettes, og i Møde i August blev besluttet at give hende valget: enten komme hit hvor man nu har oprettet Fattiggaard eller beholde intil videre den halve understøttelse, naar de to ældste døtre var konfirmerede. ⁴⁰

Etter ei drøy ukes betenkningstid valgte hun å bli værende i Trondheim, og fra 1906 til 1907 ser vi at understøttelsen til henne ble redusert fra 156 til 78 kroner per år.

Politikerne i Halse bygde fattiggården på Nedre Hesland etter en ideologi som egentlig var typisk for 1800-tallet, med et liberalistisk tankesett om at fattigdom ofte skyldes moralsk brist hos individet, og at de fattige derfor helst burde trues til å klare seg selv. Det var ennå i 1920 først og fremst økonomisk lønnsomhet som stod i høysetet, ikke god pleie av de trengende. Selv om fattiggården allerede i 1912 skiftet navn til gamlehjem, forble den i flere år en typisk «blandet institusjon» som skulle løse et mangfold av kommunens fattigdomsproblemer.

Aldershjem – mål om verdig pleie for fattige eldre

Den typen gamlehjem som Gustav Nygaard etterlyste allerede i 1905, besluttet ikke Mandal bystyre å opprette før i 1917. Før dette hadde det vært seks år med politiske diskusjoner og komitéarbeid. Det var hele tiden en kamp mellom økonomi og god pleie. Både i 1913 og i 1916 stod saken på Venstres kommunevalgprogram. Politikerne fra dette partiet var nok de

39 IKAVA, Halse fattigstyres forhandlingsprotokoll 1906–1951, 5. okt. 1907.

40 IKAVA, Halse fattigstyres kopibok 1887–1942, 20. september 1906.

fremste talsmenn for saken, selv om flere fra Avholdspartiet også kjempet varmt for et hjem til de gamle.

I oktober 1911 ble det på initiativ fra fattigvesenet, og med tilslutning fra den frivillige fattigpleie samt byens sanitetsforening, opprettet en komité som skulle utrede saken. Venstreavisen Lindesnes skrev i denne anledning: «vi ønsker at gi [...] vor varmeste tilslutning og anbefaling i haab om, at det blir et skridt bort fra fattigkasseforsmædelsen og henimot en human og omsorgsfuld behandling av enlige og gamle, som trenger pas og pleie, hvile og hygge i livskvelden.»⁴¹ Redaksjonen i Lindesnes var en pådriver for en bedre og mer moderne sosialpolitikk for byen. Hver gang en sosialpolitisk sak kom på dagsordenen, engasjerte de seg for å få tiltaket raskt ut i livet.

I oktober 1912 ble tegninger, beskrivelser og beregninger for et nytt gamle- og pleiehjem for byen fremlagt, men da komitéforslaget for gamlehjemmet endelig kom opp i formannskapet, foreslo magistraten at saken ble satt på vent av budsjettmessige hensyn. Han mente at for det første ville et slikt nybygg bli svært kostbart. I tillegg ville det føre til en økning i utgiftene på omtrent 80 kroner per understøttet per år. Disse beregningene var gjort ut ifra at gamlehjemmet skulle ha et belegg på 30 personer. Dette tallet ble så sammenliknet med den støtten som ble gitt til de 30 høyest understøttede blant de gamle over 65 år.⁴²

Forslaget til Magistraten ble vedtatt i formannskapet mot to stemmer, fra venstremannen byggmester Tørres Klev, som satt i gamlehjemskomiteen og fra en av Avholdspartiets menn, skomaker T. Larsen.⁴³ Dette ble fulgt opp i bystyret, selv etter sterk agitasjon fra redaktør Nygaard i Lindesnes om at saken burde fremmes straks, og at «bare social lunkenhet kan [...] bringe bystyret til at ikke gripe den beleielige tid».⁴⁴ Kristian Fjeldskaar, tidligere formann i fattigstyret og representant for Avholdspartiet, fremsatte et forslag om å lage et gamlehjemsfond, hvor man hvert år avsatte en viss sum. Gamlehjemsfunds mest ivrige forkjempere skjønnte at de var i mindretall, og Fjeldskaars forslag ble vedtatt enstemmig. Det skulle hvert år avsettes 3000 kroner i fondet.⁴⁵

At saken ble utsatt, skyldtes også forhåpninger om at folkeforsikringen snart ville komme, og at det da, som en representant sa, muligens kunne

41 Lindesnes, 1911, nr. 137.

42 Lindesnes, 1913, nr. 43.

43 Lindesnes, 1913, nr. 52.

44 Lindesnes, 1913, nr. 61.

45 Lindesnes, 1913, nr. 64.

«vise sig praktisk at grundlegge et gamlehjem som paatænkt – til dels kanskje efter andre prinsipper end man nu regner med».⁴⁶ Trygdekomiteen av 1907 holdt fortsatt i 1913 på å utrede et forslag angående en kombinert alders- og invalideforsikring som skulle gjelde hele folket. I dette forslaget var det meningen at alle skulle få alderspensjon etter fylte 70 år.⁴⁷ Hadde dette blitt vedtatt i Stortinget, er det nok mulig at aldershjemmene rundt om i landet hadde blitt administrert uavhengig av fattigstyrene. Men uten en slik allmenn pensjonsordning, fikk gamlehjemmene følgende tre funksjoner: forsørgelse, bosted og pleie.⁴⁸ Med et vedtak om allmenn alderspensjon kunne alle eldre i større grad selv ha betalt for sin plass, dermed hadde også gamlehjemmenes forsørgerfunksjon blitt redusert.⁴⁹ Slik kunne man unngått at det bare var de aller fattigste som hadde blitt de kommunale gamlehjemmenes brukere. Dette ville igjen muligens ført til at dets brukere hadde fått en mindre stigmatisert rolle, og dermed hadde kanskje disse institusjonene fått et bedre omdømme enn det de fikk.

Venstres representanter i Mandal forpliktet seg ifølge kommunevalgprogrammet for perioden 1913–1916 «til at ha et vaakent øie med saken, for at den ved første leilighet kan bli bragt i havn».⁵⁰ Partiet mente mye var forsømt fra samfunnets side på eldreomsorgens område, man hadde ingen human omsorg for de fattige og enslige gamle. Riktignok fantes «fattigkassens naadesmuler», men det var et sted for pleie, hygge og hjemfølelse de eldre savnet så sårt, skrev de i partiprogrammet. Flere hadde et varmt ønske om bedre pleie for de gamle. Den tidligere omtalte Kristian Fjeldskaar brant tydeligvis for saken, ettersom han i Lindesnes hadde et innlegg om «Ideale gamlehjem». Dette var egentlig et utdrag fra det svenske *Social tidsskrift* om «Idylliska och idealistiska ålderdomshem» i Nederland. Fjeldsgaard håpet man i Mandal kunne lære noe av disse nederlandske «hosjes», hvor grunntanken var at en fri bolig kunne skape hjemfølelse, samtidig som man fikk et fellesskap med de andre gamle. Man måtte bort fra de store saler i eldrepleien. De eldre måtte få «sit eget lille hjem i det store hjemmet». Man måtte også vekk fra de fattiggårdslignende institusjonene hvor «skyggen av Indretningen» hvilte over det hele. For de som hadde levd et arbeidsomt og anstendig liv, følte det som ei ulykke å komme selv på den

46 Lindesnes, 1913, nr. 61.

47 Seip, 1994a, s. 270–275.

48 Edebalk, 1991, s. 4.

49 Edebalk, 1991, s. 23.

50 Lindesnes, 1913, nr. 137.

beste fattiggård. Derfor måtte en ny og bedre institusjonstype for eldre, lik de i Nederland, bygges.⁵¹

Da prost Arctander og Christensen, den tidligere ordføreren i kommunen, i 1917 tok til orde for å bruke den gamle folkeskolen som gamlehjem og isteden bygge ny skole, reagerte redaksjonen i avisen Lindesnes med følgende ironiserende utsagn: «Put dem ind i en gammel kasserne like i gatelarmen, hvor de kanske skal begloes som 'raringer', om de gaar ut for at trække lit frisk luft paa den støvfylde plass».⁵² Lindesnes mente situasjonen for de gamle i altfor lang tid hadde vært uverdig. Å bruke den gamle skolen til gamlehjem ville ikke gjøre situasjonen bedre. Det var et nytt lunt, vakkerert hjem i hyggelige omgivelser man måtte ha, mente de. Motstanden mot å bruke den gamle skolen til gamlehjem var altså stor, men de fleste så også at man ikke hadde råd til nybygg. Derfor var det forløsende da havnefogd Tønnesens eiendom på Malmø ble anbefalt kjøpt. Å bruke dette huset til gamlehjem kunne til slutt alle enes om. Huset hadde mange åpenbare fordeler – «luftig, frit, høit og med mange værelser; haven stor, lun og greit indgjæret, saa de gamle som skulle færdes der ikke blev genert» – og ikke minst var huset billigere enn et nybygg.⁵³ Bystyret hadde også et visst press på seg, de måtte bestemme seg raskt, for huset kunne bli solgt til andre kjøpere. Derfor rakk ingen komité av kyndige å se på huset. Dette førte til en viss skepsis blant noen. Likevel ble forslaget enstemmig bifalt, og de første gamle kunne flytte inn på institusjonen i april 1918.⁵⁴

Debatten om aldershjemmet i Mandal viser at motivene for etableringen først og fremst var en bedre, sikrere og mer verdig pleie innom eldreomsorgen. Etter datidens standard var bevilgningene til institusjonen forholdsvis rause. I budsjettene for 1921 bevilget kommunen 720 kroner per pasient på gamlehjemmet, mens gjennomsnittet for de gamle bortsatt i privatpleie bare var 440 kroner.⁵⁵ Likevel hadde fattigstyret i enkelte tilfeller vansker med å få de eldre frivillig til institusjonen. Ved en anledning ble en eldre kvinne endatil truet med tap av understøttelse om hun ikke flyttet tilbake til aldershjemmet.⁵⁶ Mange kan ha oppfattet reglene og de faste rutinene i et slikt hjem som «frihetskrenkende». Gamlehjemmet ble administrert gjennom fattigstyret, og det kan derfor være at institusjonen ble forbundet

51 Lindesnes, 1913, nr. 61

52 Lindesnes, 1917, nr. 70.

53 Lindesnes, 1917, nr. 99.

54 Lindesnes, 1917, nr. 99.

55 IKAVA, Forhandlingsprotokoll Mandal Fattigstyre 1908–1924, fol. 133b.

56 IKAVA, Forhandlingsprotokoll Mandal Fattigstyre 1908–1924, fol. 122b.

med nedverdiggelse og skam. Vi må huske på at gamlehjemsinstitusjoner var noe helt nytt som de gamle ikke var fortrolige med, og av den grunn hadde en viss skepsis mot. Så selv om mange av kommunens politikere hadde arbeidet for å unngå et slikt stempel, kan befolkningen likevel ha oppfattet institusjonen som en fattiganstalt.

Barneredningen – ideologi og motiv bak etableringen av Vaisenhuset Ebenezer

I perioden 1882–1916 kom mange fattiggutter fra Mandal-området til barnehjemsinstitusjonen Ebenezer like ved Kristiansand. Fra barnehjemmet ble innviet 24. juni 1882 huset institusjonen nærmere 50 «fattige Drengbørn, som er forældreløse, faderløse eller paagrund af Forældrenes Forsømmelse af sine Pligter ligestillede med dem, der ikke har Fader eller Moder».⁵⁷ Ebenezer var en privatdrevet institusjon, der eierskapet var delt mellom indremisjonens fellesforeninger i Kristiansand- og Mandal-området.

Motivene bak etableringen av vaisenhuset synliggjør initiativtakernes syn på fattigdom og hvordan det ble handlet overfor fattige barn og deres familier. Både etableringen og driften av Ebenezer var så å si utelukkende basert på frivillige gaver fra «misjonsvennene». Hva var det som motiverte giverne til å støtte vaisenhuset med så store midler? Og hvorfor fikk barneredningstanken så stor støtte rundt om i indremisjonsslagene? For å finne ut av dette må vi se på ideologien som lå bak opprettelsen av vaisenhuset, og hvilke forhåpninger indremisjonsfolket hadde til en slik anstalt for barn.

Generelt sett ser vi at institusjoner for barn ofte var forholdsvis enkle å motivere støtte for, da dette var svært synlige og konkrete tiltak som ville dra barna vekk fra den store fattigdommen de levde i. Men vi kan nok likevel hevde at det å skaffe «fattigfolket» bedre fysiske levevilkår slett ikke var det eneste motivet. Fattigdommen skyldtes ifølge samtiden først og fremst indre moralske årsaker, derfor ble arbeidet med å oppdra barn som stod i fare for ikke å få den rette oppdragelse gjennom foreldrene, svært viktig. Dette kom tydelig frem i Ebenezers målsettinger: «De skal opdras i Herrens tukt og formaning [...]» og «[...] vi vil søke å bevare dem for kirken og opdra og oplære dem til nyttig samfunnsmedlemmer».⁵⁸ Dette ble gjort

57 SAK: Forhandlingsprotokoll for barnehjemmet Ebenezer 1881–1953: Grundregler fra 1881.

58 Stallemo, 1932, s. 21.

gjennom skoleundervisning, opplæring i forskjellige håndarbeider, samt andakt både morgen og kveld.

Oppdragelse og opplæring var selve kjernen i det vi kaller filantropisk ideologi, og i motivene for barneredningsinstitusjonene kommer denne ideologien særlig klart fram. Man mente barna var de verdigste av de verdige trengende, de kunne jo ikke hjelpe for sin fattigdom og ulykke. Men barna var også løfterike, de var uferdige individer, de kunne oppdras og formes. Dermed kunne de reddes både for samfunnet og for Vårherre.⁵⁹ Det var særlig hos barna man kunne forebygge moralsk forfall og dermed fattigdom, slik at man i framtiden kunne få et bedre og sunnere samfunn.

Indremisjonsforeningene var altså typisk filantropiske ved at de så på seg selv og sine institusjoner som moralske oppdragere. Ved å ta til seg foreldreløse eller «fattigmanns» barn og oppdra dem i den rette lære kunne de forme gode og sunne borgere og virke for et bedre samfunn, samtidig som man kunne vinne flere sjeler for Herren. Denne ideologien kom tydelig fram i argumentasjonen i forbindelse med opprettelsen av vaisenhuset. Kirkesanger A. Skaar, lederen for vaisenhuskomiteen, la vekt på at oppdragelsen i vaisenhuset skulle ha «baade aandelig og legemlig uddannelse» som mål, slik at barna når de kom ut i det virkelige liv, ikke lå noe tilbake for de andre barna verken med hensyn til praktisk kunnskap eller kristelig moral. Skaar reserverte seg likevel en smule når det gjaldt forventningene til institusjonen:

Vistnok tør man vel næppe haabe, at alle skal komme til at arte sig vel; men, om enkelte af dem, efter at have forladt Opdragelsesanstalten, blir slette Mennesker, saa har dog Samfunnet gjort for dem, hvad der var at gjøre.⁶⁰

Skaar mente at slik barneredning måtte være en praktisk og god oppgave for indremisjonen. At det fantes barn som virkelig trengte hjelp, var han ikke i tvil om:

[...] thi, om end tallet paa de virkelig faderløse fattig Børn kanske ikke er saa særdeles stort, saa er der dog altfor mange af disse ulykkelige Stakler, hvis Hjem, om de har noget saadant, er af den Beskaffenhed, at de paa grund af den Indflydelse det udøver, efter menneskelig sandsynlighed maa gaa en mørk Fremtid imøde.⁶¹

⁵⁹ Dahl, 1978, s. 23.

⁶⁰ Sennepskornet, 1880: nr. 6.

⁶¹ Sennepskornet, 1880: nr. 6.

Dette utsagnet bærer i seg forestillingen om at det i de fattigste hjem nærmest automatisk fantes dårlige moralske forhold, ja, det var muligens nettopp derfor hjemmet var fattig. Fattigdom og svak moral var på det nærmeste sett på som en ond sirkel som samfunnet kunne klare å bryte ved å gi moralsk opplæring, for eksempel gjennom barnehjem eller oppdragelsesanstalter:

Kan der nu gjøres noget for, at disse [...] kommer under kristelig Paavirkning og opdrages til nyttige Medborgere, saa maa dog dette være en gjerning, som er verd at opofre sig for.⁶²

Videre argumenterte Skaar for at dette ikke var en oppgave fattigkommissionene, med de økonomiske rammene de hadde, kunne klare å ta seg av:

Fattigkommissionerne må nemlig besørge de fattige Børns opdragelse saa billigt som muligt, man nødes ofte til at overse Hensyn, som for en ret Kristelig Opdragelse er af Væsentlig Betydning [...]⁶³

Jeg tolker utsagnet dit hen at han så på mange av de privatpersonene fattigvesenets barn var bortsatt til, som uskikkede oppdragere. Vi vet at barn ofte ble utsatt til mindre «formuede» hjem fordi disse tok den laveste betalingen. Vi ser altså igjen en skepsis til moralen, og derfor til oppdragelsen, i fattige hjem. Disse hjemmene ville aldri kunne oppdra, opplære og dermed redde barna slik en god kristelig institusjon som vaisenhuset kunne gjøre det. Den gode påvirkningen og redningen for de fattige barna måtte komme ovenfra, både ved en streng borgerlig oppdragelse og ved en grundig skoleing i Guds lære fra et «kristeligsinnet» personale.

Men det var ikke bare fattigvesenets barn som skulle få innpass i hjemmet, mange andres nød var også «af en skrigende Beskaffenhed», og det var ikke minst disse som skulle hjelpes ved opprettelsen av vaisenhus. Skaar var derfor aldri i tvil om at distriktet trengte en slik institusjon, særlig da han så hvilken pågang det hadde vært på vaisenhuset i Stavanger de få årene som var gått etter at Lars Oftedal etablerte sin virksomhet der i 1877. Bare dette var «mer end Bevis nok for Trangen til en slig Anstalt.»⁶⁴

Selv om uttalelsene ovenfor er fra begynnelsen av 1880-tallet da vaisenhuset ble opprettet, mener jeg motivene for institusjonens drift var så å si de

62 Sennepskornet, 1880: nr. 6.

63 Sennepskornet, 1880: nr. 6.

64 Sennepskornet, 1880: nr. 6.

samme helt fram til 1916, da institusjonen flyttet og endret karakter. Fortsatt eksistens av begge de viktigste premissene for vaisenhusets drift – fattigdom og en sterk indremisjon – gjorde at tanken om barneredning stod minst like sterkt etter århundreskiftet. I tillegg vet vi at anstalter ofte vil være forankret i fortiden og i de betingelsene som gjaldt da de ble opprettet. Ofte har anstalter hatt vansker med å tilpasses nye krav og problemstillinger nettopp fordi motivene ved opprettelsen har vært styrende for deres videre virksomhet.⁶⁵

I grunnreglene for vaisenhuset stod det: «Ligesom det er grundlagt ved frivillige Gaver, saa underholdes det ved frivillige Bidrag, Legater og Testamenter.»⁶⁶ Misjonsfolket var villige givere. Ved alle indremisjonens møter og festligheter ble penger samlet inn. Allerede på helligtrekongermøtene i 1880 skulle alle innsamlede midler gå til dette formålet. Hvert år ble det arrangert en egen vaisenhusbasar. Og det var ikke bare besteborgerne som engasjerte seg i vaisenhusaken. Alle som var knyttet til misjonsvirksomheten, engasjerte seg. Før hadde slik virksomhet stort sett vært støttet av legater og enkelte bemedlede personer. Det nye var, skrev misjonsbladet Sennepskornet:

[...] at en almindligere Trang og Interesse i Retning af en bedre legemlig og sjælelig forpleining for de fattige smaa holder paa at vaagne og gjøre sig gjældende blant det almene og, som man pleier kalde det, simplere Folk, baade i By og paa Land.⁶⁷

Barneforeninger og kvinneforeninger i både by og bygd holdt stadig basarer, og strikket og sydde klær til vaisenhusguttene. Gavelister til formålet ble utførlig presentert i misjonsbladene. Folk fra byene ga oftest penger, mens fra gårdene kom det matvarer – poteter, fisk, grønnsaker osv. Hvert år kom det så i årsberetningene hvor mye hver lokalforening hadde gitt. Mest kom det selvfølgelig fra Kristiansand, men fra landsognene hvor indremisjonsfolket stod sterkt, kom det også mye. Halse misjonsforening var den største bidragsyteren fra bygdene. Særlig etter at Laurits Nilsen grunnla misjonsbladet Den lille samler, klarte man ved hjelp av bladet å samle inn store beløp som tilfalt Halse misjonsforening. En del av disse pengene kom også Ebenezer til gode. I Halse hadde man hver sommer et «vaisenhusmøde». Interessen for disse var somme tider svært stor. Den lille samler skrev for eksempel fra møtet i 1909:

65 Midré, 1994, s. 7.

66 SAK, Forhandlingsprotokoll for barnehjemmet Ebenezer 1881–1953: Grundregler fra 1881.

67 Sennepskornet, 1880: nr. 63.

Paa Skjernøen afholdtes igaar det vanlige Møde for Vaisenhuset «Ebenezer» [...] Folkemengden var stor. Dampskibet «Jona» kom med «fuld last» fra Mandal, og af øens 400 Mennesker sad vist ikke svært mange hjemme.⁶⁸

På møtene ble det holdt «oppbyggelse», og tilskuerne ble underrettet om vaisenhusets drift. Ved dette møtet i 1909 var det «bestyrelsesmedlem» kjøpmann Theodor Olsen fra Mandal som talte om Ebenezers viktige oppgave:

[...] nu var her saa mange smaa Børn rundt omkring der enten mistede sine naturlige Forældre eller ogsaa have saadan Fader eller Moder, der slet ikke magtede opgaven. Disse maatte da den Christelige barmgjertighed omtage sig [...]⁶⁹

Han anbefalte så Ebenezer til folks offervillighet og ikke minst til «troens forbøn». Folket ble gjort oppmerksom på at det var lett å finne mangler ved en slik gjerning og å kritisere den, men man «trængte ligesaavel forbøn som kritik».⁷⁰

Selv om styret etter en tid forandret grunnreglene, slik at man åpnet for å kunne ta imot visse bidrag fra kommunene, skulle likevel driften underholdes «vesentlig» ved frivillige gaver. Det hendte at fattigstyrene var villige til å tilby betaling for barna, og da takket selvfølgelig styret ja. I 1906 skrev for eksempel styret at «vi har f.T 5 Børn, for hvem der årlig betaales et større eller mindre opfostringsbidrag – for alle 5 i alt ca. 400 kr. Ellers optages Børnene iregelen frit».⁷¹ Disse pengene utgjorde likevel en svært liten del av institusjonens samlede inntekter.

Ebenezer ønsket altså i størst mulig grad å være økonomisk uavhengig og fristilt fra offentlige styring. Alle var lenge fornøyde med denne situasjonen, men etter flere guttehjemskandaler, både ved Ebenezer og flere av landets skolehjem i årene rundt første verdenskrig, så vi et gryende ønske fra politisk radikalt hold om reguleringer og bestemmelser overfor barnehjemsinstitusjoner som Ebenezer. Dette kan betraktes som et frempek mot at det offentlige i mellomkrigstiden, og særlig etter andre verdenskrig, kom til å kontrollere, regulere og integrere seg med de frivillige instansene i større grad enn tilfellet hadde vært tidligere.⁷²

68 Den lille samler, 1909: nr. 53.

69 Den lille samler, 1909: nr. 53.

70 Den lille samler, 1909: nr. 53.

71 Den lille samler, 1906: 12. januar.

72 Lorentzen, 1994, s. 179–193.

Konklusjon – fra moralkritikk til samfunnskritikk

Både da barnehjemmet Ebenezer ble anlagt i 1880-årene av religiøse filantroper, og da spørsmålet om kommunale fattiggårder ble drøftet 20 år senere, var den alminnelige holdning at fattigdommen skyldtes individuelle og moralske forhold.

Målsettingene for de to institusjonene ble likevel vidt forskjellige. Barna hadde ikke selv skyld i sin fattigdom og ble derfor sett på som de verdigste av de verdige fattige. Gjennom barnehjemsarbeidet skulle barna redde bort fra fattigmiljøenes dårlige moral og slette oppdragelse, og slik skulle samfunnet forandres og forbedres gjennom enkeltindividene. Barneredningsarbeidet stod derfor i en særstilling; ofte hadde institusjonen blitt opprettet fordi man mente fattigstyrenes fremgangsmåte overfor denne gruppa ikke var tilfredsstillende, og dessuten mobiliserte det frivilligheten i langt større grad enn overfor andre grupper fattige.

Fattiggårdenes viktigste mål ble å avskrekke arbeidsføre fattige fra å søke om fattighjelp. Alle kommuner som anla fattiggård på denne tiden, visste at trusselen om et slikt institusjonsopphold ville holde de fleste som tidligere hadde mottatt pengeunderstøttelse, borte fra å søke fattighjelp. Kommunene ville gjøre det så vanskelig som overhodet mulig å motta fattigstøtte, og tvinge dem de mente hadde dårlig moral, til å klare seg selv.

Enkelte grupper og miljøer begynte tidlig på 1900-tallet å kritisere de moraliserende og individfokuserende forklaringene på fattigdomsproblemene. I Mandal var det særlig radikale venstrepolitikere som gjennom partiavisen Lindesnes tok til motmæle, og poengterte at fattigdom først og fremst skyldtes utenforliggende årsaker som sykdom, alderdom og arbeidsledighet. De mente at fattigvesenets ordninger generelt, og fattiggårdsinstitusjonene spesielt, var en nedverdiggende og stigmatiserende form for hjelp. Hjelpetrengende ble skremt ut i nød og fortvilelse, og eldre pleietrengende måtte bo under uverdige forhold som skulle skremme andre fra å søke hjelp. Man ønsket en fornyelse av fattigomsorgen, der de ulike gruppene fattige måtte tas bort fra den gamle, altomfattende fattigkassa og gis mer differensierte hjelpeordninger: Eldre pleietrengende skulle få en verdig alderdom og godt stell i spesialiserte aldershjem, arbeidsføre fattige kunne tilvises kommunale arbeider, og ikke minst ønsket man trygdeordninger for ulykker, sykdom og alderdom.

Litteratur

- Andresen, A. (2006). *Hender små. Bortsetting av barn i Norge 1900–1950*. Bergen.
- Bjørnson, Ø. & Haavet, I. E. (1994). *Langsomt ble landet et velferdssamfunn*. Oslo.
- Dahl, T. S. (1978). *Barnevern og samfunnsvern*. Oslo.
- Edebalk, P. G. (1991). *Drømmen om Alderdomshemmet*. Lund.
- Klev, Å. F. (2009). *100 år i Heslandshåla. Fra fattiggård til psykiatrisk institusjon*. Lyngdal.
- Lorentzen, H. (1994). *Frivillighetens integrasjon: staten og de frivillige velferdsprodusentene*. Oslo.
- Midré, G. (1990). *Bot, Bedring eller Brød?* Oslo.
- Midré, G. (1994). *Omsorg på vilkår. Historien om Stavanger Arbeids- og Aldershjem*. Tromsø.
- Olsen, T. (2003a). *Barn og eldre i offentlig og privat fattigomsorg i Mandal og Halse, 1900–1920* [Hovedoppgave]. Universitet i Bergen.
- Olsen, T. (2003b). Indremisjonens institusjon for gutter – vaisenhuset Ebenezer. I *Årsskrift for Agder historielag*, nr. 79 (s. 92–112).
- Olsen, T. (2016). Fattiganstalt eller aldershjem? I K. Pabst (Red.) «... at maatte erholde en liden Hjelp», *Årsskrift for Vest-Agder-museet* (s. 146–165).
- Seip, A. L. (1994a). *Sosialhjelpstaten blir til*. Oslo.
- Seip, A. L. (1994b). *Veiene til velferdsstaten*. Oslo.
- Slettan, B. (2006). *Mandal bys historie*. Bind III. Mandal.
- Stallemo, N. (1932). *Barnehjemmet «Ebenezer» gjennom 50 år*. Kristiansand.
- Thomson, D. (1983). Workhouse to nursing home: Residential Care of elderly People in England since 1840. *Ageing and Society*, 3(1), 43–69.
- Wingender, W. B. (1994). *Gammel og fattig: skøn og ret i den tidlige alderdomsforsorg 1891–1920*. København.

Primærkilder

- Den lille samler* (avis), 1904–1909.
- Interkommunalt arkiv i Vest-Agder (IKAVA): Halse fattigstyre, forhandlingsprotokoll 1906–1951.
- Interkommunalt arkiv i Vest-Agder (IKAVA): Halse fattigstyre, kopibok 1887–1942.
- Interkommunalt arkiv i Vest-Agder (IKAVA): Halse fattigstyre, møtebok 1885–1906.
- Interkommunalt arkiv i Vest-Agder (IKAVA): Fortegnelse over understøttede trengende for Halse 1900–1919.
- Interkommunalt arkiv i Vest-Agder (IKAVA): Mandal fattigstyres forhandlingsprotokoll 1908–1924.
- Lindenes* (avis), 1898–1920.
- Lister og Mandals Amtstidende* (LMA) (avis), 1898–1919.
- Norges offisielle statistikk (NOS), Fattigvesenet 1920 og 1921.
- Samleren* (avis), 1909–1920.
- Sennepskornet: et Indremissionsblad til Opbyggelse og Belærelse i Sandhede*, 1880–1883.
- Statsarkivet i Kristiansand (SAK): Dep. Nr. 954 C-1, Forhandlingsprotokoll for barnehjemmet Ebenezer 1881–1953.
- Sørlandets Sykehus HF (SSHF): Beretning om Halse fattiggårds virksomhet, 1907–1910.
- Sørlandets Sykehus HF (SSHF): Beretning om Halse gamlehjems drift 1915, 1918–1920.